

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rationele keuze, collectieve besluitvorming en de noodzaak van normen

Pellikaan, H.

Citation

Pellikaan, H. (1988). Rationele keuze, collectieve besluitvorming en de noodzaak van normen. *Acta Politica*, 23: 1988(3), 275-309. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449647>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449647>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Rationele keuze, collectieve besluitvorming en de noodzaak van normen

Huib Pellikaan

1. Rationele keuzetheorie

De rationele keuzetheorie is een verzamelnaam voor een specifieke benadering binnen de sociale wetenschap die is ontstaan door publikaties van Schumpeter (1942), van von Neumann & Morgenstern (1944), van Arrow (1951), van Downs (1957), Buchanan en Tullock (1962) en van Olson (1965). Deze benadering tracht het gedrag van individuen en democratisch gekozen lichamen ten aanzien van een breed scala van keuzevraagstukken te beschrijven, te verklaren, te voorspellen en te analyseren. Het studieterrain van de rationele keuzetheorie omvat in feite alle beslissingen die buiten de markt om gaan, dat wil zeggen alle collectieve besluitvormingsprocessen.¹ De wijze waarop de collectieve besluitvorming wordt bestudeerd is sterk bepaald door bovengenoemde auteurs die allemaal van huis uit econoom zijn. De rationele keuzetheorie heeft dan ook als naamsvarianten de *economische theorie van de politieke besluitvorming* en de *nieuwe politieke economie*. De belangrijkste methodologische kenmerken die de rationele keuzetheorie van de economie heeft overgenomen zijn (De Beus 1987):

1. het methodologisch individualisme als wetenschapsopvatting. Deze opvatting gaat ervan uit dat het verklaren van maatschappelijke fenomenen alleen betekenis heeft als deze verklaring uitgaat van het individu;
2. rationaliteit als gedragshypothese. Verondersteld wordt dat individuen hun eigenbelang trachten te maximaliseren;
3. de ideaaltypische volledige concurrentie bij het marktmechanisme als referentiepunt. Voor de beoordeling van collectieve besluitvorming gelden economische criteria, zoals het Paretiaanse optimum.²

De Zweedse econoom Knut Wicksell heeft eind vorige eeuw in *A new principle of just taxation* aangetoond dat de enige beslisregel die kan garanderen dat het Paretiaanse optimum wordt bereikt bij collectieve besluitvorming, is de zogenaamde eenstemmighedsregel. Buchanan en Tullock hebben in hun boek *The calculus of consent* een ander aspect van de eenstemmighedsregel uitgewerkt. Zij benadrukken dat de eis van unanimiteit elk

individueel een vetorecht geeft in de besluitvorming. Het vetorecht voorkomt dat externe kosten afgewenteld kunnen worden op anderen.³ De eis van unanimiteit is, met andere woorden, een institutionele voorwaarde voor de optimale allocatie bij politieke besluitvorming. Deze beslisregel is door Hennipman aangeduid als het *economisch-politieke optimumtheorema* (Hennipman 1977).

In 1970 heeft Brian Barry deze economische benadering begroet als een waardevolle bijdrage voor de politieke theorie. De verklaringswaarde van de economische benadering voor belangrijke vraagstukken in de politieke theorie, zoals het vraagstuk van sociale orde, acht Barry zelfs groter dan bij voorbeeld de zogenaamde sociologische benadering. De typering van Barry van de sociologische benadering slaat voornamelijk op het werk van de socioloog Talcott Parsons. Voor Parsons is de belangrijkste reden dat een samenleving niet desintegreert, gelegen in het feit dat individuen zich niet alleen laten leiden door hun eigenbelang, maar onder andere ook door sociale normen die het algemeen belang verzekeren. Wil een gemeenschap duurzaam kunnen overleven, dan is het noodzakelijk dat individuen zichzelf grenzen opleggen. Deze grenzen worden bepaald door gemeenschappelijke normen en waarden. Vanuit de economische benadering maakt men bezwaar tegen het invoeren van sociale normen als verklaringsgrond van het menselijk handelen, omdat Parsons het bestaan van deze normen niet herleidt tot persoonlijke doelen en belangen van de individuele leden van een samenleving. Met andere woorden, men heeft kritiek op de wijze waarop de sociologische benadering het bestaan van sociale normen verklaart in termen van hun sociale functie: normen bestaan omdat ze noodzakelijk zijn voor de politieke stabiliteit. Deze argumentatie staat lijnrecht tegenover de wetenschapsopvatting van de economische benadering, namelijk het methodologisch individualisme. De werking van sociale normen kan alleen als verklaring worden geaccepteerd indien aangegeven kan worden dat persoonlijke overwegingen van individuen de basis zijn voor het bestaan en het handhaven van deze normen (Harsanyi 1968). De crux voor de grondleggers van de economische benadering ligt nu juist in de vaststelling dat uit het individuele streven naar eigenbelang geen notie van het handhaven van het algemeen belang kan worden afgeleid.

De economische benadering heeft zich echter na Olson verder ontwikkeld. In de eerste plaats erkent men het probleem dat: '... individually rational actions produce collectively irrational results' (Hardin 1980: 755). In de tweede plaats heeft een aantal auteurs getracht om, uitgaande van de notie van individuele rationaliteit, deze tegenstelling tussen eigenbelang en algemeen belang op te lossen. Onderstaand wordt een aantal mogelijke oplossingen uiteengezet die door verschillende auteurs, met name door

David Gauthier, Amartya Sen en James Buchanan zijn aangedragen. Deze drie trachten ieder vanuit hun eigen perspectief de tegenstelling tussen individueel eigenbelang en algemeen belang op te lossen. Hiermee wordt erkend dat er in feite geen sprake is van één coherente rationele keuzetheorie, maar dat deze term als verzamelnaam voor de volgende besluitvormingstheorieën wordt gebruikt: (1) theorie van collectieve actie; (2) public choice-theorie; (3) social choice-theorie; (4) speltheorie.

In deze bijdrage zal niet worden getracht om een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de verschillende benaderingen.⁴ Centraal thema in de beschrijving van de besluitvormingstheorieën is de wijze waarop de tegenstelling tussen individuele rationaliteit, maximaliseren van het eigenbelang, en het realiseren van het algemeen belang, het Paretoaanse optimum, wordt beoordeeld. Voor een goed begrip van deze problematiek dient rekenschap gegeven te worden van de invloed van de historische wortels van de besluitvormingstheorieën, te weten de moraalfilosofie (par. 2) en de economische theorie (par. 3). De vier besluitvormingstheorieën worden van elkaar onderscheiden op basis van de verschillende concepten van rationaliteit. De oplossingen van Gauthier, Sen en Buchanan worden gepresenteerd als uitwerkingen van respectievelijk de speltheorie, de Social Choice en de Public Choice (par. 4). De theorie van collectieve actie van Olson wordt als refentiepunt beschouwd voor de beoordeling van deze oplossingen. Bij deze beoordeling rijst met name de vraag of deze auteurs erin geslaagd zijn om de tegenstelling tussen eigenbelang en algemeen belang op te lossen. En indien dat het geval is, welke waarde deze oplossingen hebben voor de politieke theorie (par. 5).

2. Moraalfilosofie: eigenbelang en algemeen belang

Uitgangspunt van de moraalfilosofie van de utilitaristen is het hedonistische denken van Jeremy Bentham: elk persoon streeft naar maximaal geluk. Bentham stelt dat de mens gedreven wordt door twee krachten: pijn en plezier. Zij bepalen niet alleen wat elke persoon zal gaan doen, maar ook wat hij moet doen. Met andere woorden, pijn en plezier vormen zowel een morele standaard voor wat goed of slecht is (het enige wat goed in zichzelf is, is genoeg en plezier en het enige wat slecht in zichzelf is, is pijn), maar tegelijkertijd vormen zij het causale verband tussen oorzaak en gevolg van het menselijk handelen. Bentham formuleerde in 1789 zijn bekend geworden 'principle of utility' als volgt:

'By the principle of utility is meant that principle which approves or disap-

proves of every action whatsoever, according to the tendency which it appears to have to augment or diminish the happiness of the party whose interest is in question: or, what is the same thing in other words, to promote or to oppose that happiness. I say of every action whatsoever; and therefore not only of every action of a private individual, but of every measure of government' (Bentham 1982: 11-12).

Het credo van een individu luidt volgens deze opvatting van Bentham dan ook:

U1 Een handeling is goed dan en slechts dan als er geen andere handeling is die een groter geluk oplevert.

De utilitaristische moraalfilosofie heeft een sterke intuïtieve aantrekkingskracht aangezien haar uitgangspunten vanzelfsprekend lijken: rationaliteit is het maximaliseren van iets en moraliteit is het maximaliseren van het goede. Het goede wordt gedefinieerd als de bevrediging van behoeften, uitgedrukt in utiliteit of nut (Rawls 1971).

John Stuart Mill heeft het hedonistisch uitgangspunt van Bentham verdedigd tegen bezwaren van moraalfilosofen die het utilitarisme afwijzen. Hun kritiek richt zich op het gegeven dat het beginsel dat 'het goede' definieert, niet af te leiden valt uit een doelmatigheidsbeginsel voor persoonlijk voordeel. In hun ogen is het utilitaristische principe niets anders dan een eis voor efficiënt handelen teneinde het geluk te maximaliseren. Een moreel oordeel over het goede of slechte van een handeling dient niet gefundeerd te worden op de consequenties van het handelen, maar op intrinsieke gronden. Mill verdedigde zich in 1861 in zijn publikatie *Utilitarianism* tegen deze tegenwerpingen door te stellen dat de vraag naar het hoogste goed, de 'summum bonum', niet te beantwoorden is met a priori beginselen. Met name Kants universalistisch beginsel voor morele oordelen is volgens Mill alleen te rechtvaardigen als we de consequenties van het aanvaarden ervan in ogenschouw nemen:

'When Kant... propounds as the fundamental principle of morals, 'So act, that thy rule of conduct might be adopted as a law by all rational beings', he virtually acknowledges that the interest of mankind collectively, or at least of mankind indiscriminately, must be in the mind of the agent when conscientiously deciding on the morality of the act. Otherwise he uses words without a meaning: for, that a rule even of utter selfishness could not possibly be adopted by all rational beings – that there is any insuperable obstacle in the nature of things to its adoption – cannot be even plausibly maintained. To give any meaning to Kant's principle, the sense put upon it must be, that we ought to shape our conduct by a rule which all rational beings might adopt *with benefit to their collective interest*' (Mill 1972: 54-55).

Zoals uit het eerdere citaat van Bentham blijkt, geldt het 'principle of utility' niet alleen als leidraad voor het handelen van individuen maar ook voor het optreden van de overheid. De overheid moet zorgen dat het grootste geluk voor het grootste aantal wordt bewerkstelligd. Het credo van de overheid is in deze opvatting als volgt:

U2 Een handeling is goed dan en slechts dan als zij het grootste geluk voor het grootste aantal oplevert.

Wil er sprake zijn van een consistente utilitaristische theorie, dan dienen de twee utilitaristische maximalisatievoorwaarden U1 en U2 tegelijkertijd te worden vervuld. Het is niet vanzelfsprekend dat het maximaliseren van het individuele geluk (U1) en het maximaliseren van het 'algemeen geluk' (U2) altijd samen zullen gaan. Het is zelfs waarschijnlijker dat in de praktijk de twee voorwaarden strijdig met elkaar zijn.

John Stuart Mill heeft getracht het hedonistisch utilitarisme (U1) met het algemene utilitarisme (U2) te verbinden tot een consistente theorie. Het 'algemeen geluk' is volgens Mill identiek aan het grootste geluk voor het grootste aantal, wat op zijn beurt weer gelijk is aan de aggregatie van het individueel geluk (Mill 1972: 36). De poging van Mill om U1 in overeenstemming te brengen met U2 is verbonden met Adam Smiths 'onzichtbare hand' – verklaring voor een maatschappelijk optimum. Mill heeft Smiths verklaring geïnterpreteerd als het bestaan van een natuurlijke harmonie tussen personen die elk streven naar zowel hun eigenbelang als naar het collectieve belang.

3. Economische theorie: motief en beginsel

Rationeel gedrag is door Adam Smith, de grondlegger van de economische theorie, in diens *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776) omschreven als het streven naar maximalisatie van het eigenbelang. De theorie van Smith legt de nadruk op productie, aanbod en kosten en is in essentie een economische theorie van producenten. Rationeel gedrag van een individu is hier synoniem met het gedrag van een ondernemer: zijn economisch motief is maximalisatie van winst en zijn economisch beginsel is efficiënt handelen op basis van kosten-batenanalyse.⁵ Het gevolg van het individuele streven naar maximalisatie van het eigenbelang is in deze opvatting een maximalisatie van het maatschappelijk produkt. Het maatschappelijk optimum is als het ware een bijproduct van de individuele handelingen. En wat belangrijker is, het is een onbedoeld bijproduct.

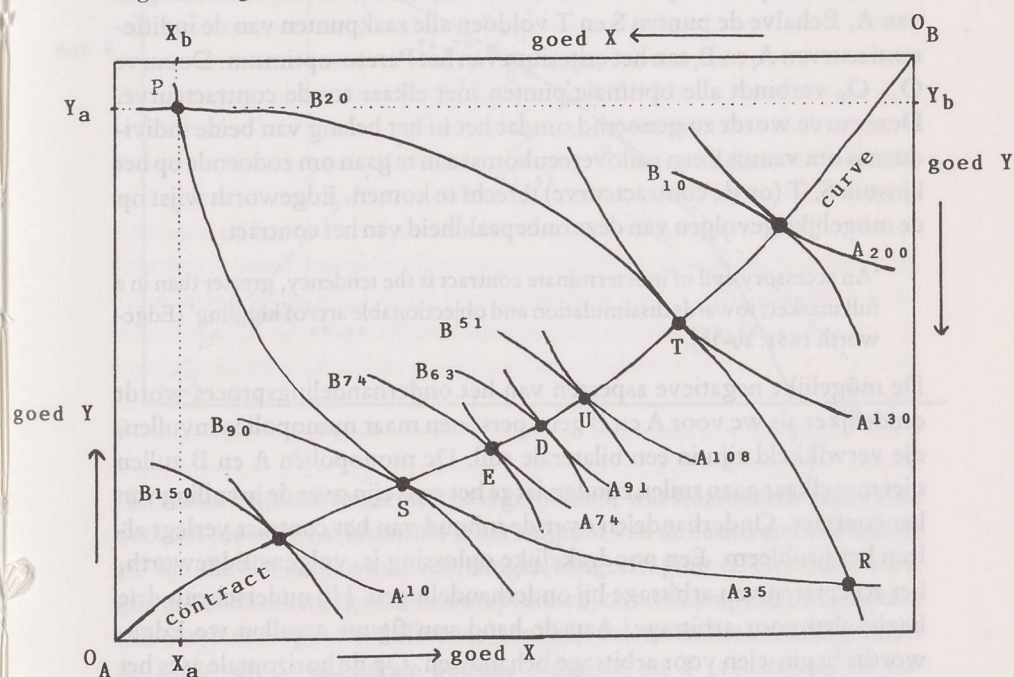
Het rationaliteitsconcept in de theorie van Adam Smith heeft vooral betrekking op het verwerven van maatschappelijke rijkdom en is als zodanig minder geschikt voor het verklaren van consumentengedrag. Het economisch motief van de consument dient gezocht te worden in het perspectief van de consument (Hennipman 1945). De doelstelling van de consument is niet het verwerven van maatschappelijke rijkdom, maar het bevredigen van zijn behoeften. Een consument streeft naar een zo groot mogelijke subjectieve behoeftebevrediging. Als maatstaf voor de subjectieve behoefte wordt het begrip utiliteit of nut genomen. Met de introductie van het nutsconcept door de zogeheten Grensnutschool wordt de periode van de Klassieken afgesloten en begint de moderne economische theorie, die de nadruk legt op consumptie, vraag en nut. De Grensnutschool definieert rationeel gedrag van een consument als volgt: zijn economisch motief is het streven naar maximaal nut en zijn economisch beginsel is doelmatig handelen op basis van prijs-behoefteanalyse.

De grondgedachte van de Grensnutschool is dat de subjectieve behoeftebevrediging van een consument kan worden uitgedrukt in kardinale nutstermen. Deze vooronderstelling van de consumententheorie is primair bedoeld als basis voor een positieve verklaring van het consumentengedrag. Een belangrijke representant van de zogenaamde oude welvaartstheorie, Pigou, maakt echter gebruik van het begrip kardiaal nut als fundament voor een normatieve theorie. Hij heeft Mills poging om U_1 en U_2 te verenigen verder uitgewerkt. In zijn visie streven niet alleen de afzonderlijke individuen naar maximalisatie, maar streeft de samenleving als geheel, als organische eenheid, naar het grootste geluk voor het grootste aantal (Buchanan 1949). Het aannemen van het beginsel van rationeel gedrag van het individu voor de samenleving als geheel is de natuurlijke weg om bij het algemene utilitarisme uit te komen.⁶ Doordat de Grensnutschool heeft aangenomen dat het nut kardiaal meetbaar is, heeft zij de basis gelegd voor de welvaartstheorie die U_2 als richtlijn voor de overheid aanvaardt om de algemene welvaart te vergroten. Door verder aan te nemen dat het nut van elk afzonderlijk lid (U_i) van een samenleving opgeteld kan worden tot het maatschappelijk nut, heeft Pigou van U_2 een maatschappelijke welvaartsfunctie (MWF) kunnen maken: $U_2 = (MWF) = U_1 + U_2 + \dots + U_n$. De maatschappelijke welvaartsfunctie maakt het mogelijk om een uitspraak te doen over de vraag welke maatregelen, met name belastingmaatregelen of maatregelen ten aanzien van de inkomensverdeling, de welvaart voor gehele samenleving maximaliseren.

Vanaf het begin van het ontstaan van de Grensnutschool rond 1870, heeft één van de oprichters, Jevons, getwijfeld aan de mogelijkheid om

verschillen in intensiteit van subjectieve behoeftenbevrediging ondubbelzinnig vast te stellen. Niet alleen de meetbaarheid van het kardinale nutsbegrip stond ter discussie maar ook de idee van de vergelijkbaarheid van het nut tussen individuen uit verschillende inkomenscategorieën werd verworpen (Hennipman 1977). Pareto rondt de discussie over de interpersonele nutsvergelijking in 1906 af in zijn boek *Manuel d'economie politique*. Hij bestrijdt de mogelijkheid van het aggregeren van individueel nut in de maatschappelijke welvaartsfunctie. Daarnaast toont Pareto aan dat voor het verklaren van het gedrag van een consument het ook niet nodig is om uit te gaan van kardiaal nut. Voor een consumententheorie is het voldoende om te veronderstellen dat het individu in staat is om in een keuze tussen twee goederenpakketten zijn preferentie (of indifferentie) uit te spreken. Het loslaten van de mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking heeft dus voor de positieve economische theorie van het consumentengedrag geen ingrijpende gevolgen. De normatieve welvaartstheorie daarentegen, verliest met het verdwijnen van de interpersonele nutsvergelijking haar belangrijkste pijler. De consequentie van het denken van Pareto voor de welvaartstheorie kunnen we het best illustreren aan de hand van de zogenaamde Edgeworth Box (figuur 1).

Figuur 1: Edgeworth Box diagram

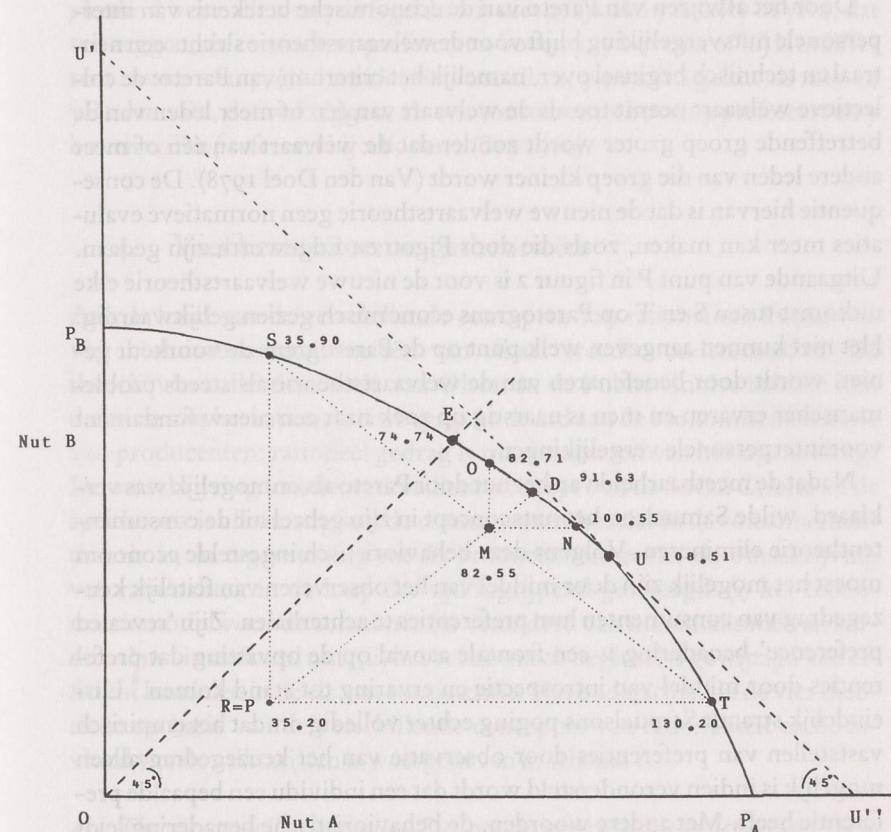
We veronderstellen dat de voorkeuren van twee individuen A en B ten aanzien van combinaties van twee goederenpakketten X en Y kunnen worden weergegeven in geordende indifferentiecurven. De indifferentiecurven zijn convex naar de oorsprong en hoe verder een indifferentiecurve van de oorsprong ligt hoe hoger het nut. In figuur 1 zijn de geordende indifferentiecurven van persoon A en B weergegeven. Linksonder in het diagram ligt de oorsprong van A en zijn indifferentiecurven zijn genoteerd met $A_{10}, A_{35}, A_{74}, \dots, A_{200}$. Rechtsboven ligt de oorsprong van B en zijn curven hebben de notaties $B_{10}, B_{20}, B_{51}, \dots, B_{150}$. De notatie A_{10} wil zeggen dat persoon A voor alle goederencombinaties op deze indifferentiecurve tien kardinaal meetbare nutseenheden ontvangt. Het diagram is een gesloten 'box', wat betekent dat we uitgaan van een gegeven hoeveelheid X en Y. Elk punt binnen het diagram stelt een bepaalde goederencombinatie (X, Y) voor. Als we uitgaan van punt P, het snijpunt van indifferentiecurven A_{35} en B_{20} , dan heeft A van goed X hoeveelheid X_a en van goed Y hoeveelheid Y_a en persoon B heeft respectievelijk hoeveelheid X_b en Y_b . Deze verdeling van goederen is niet optimaal omdat door ruil één van beide personen erop vooruit kan gaan zonder dat de ander erop achteruit zal gaan. Persoon A kan trachten door ruil in punt T te komen waardoor hij maximaal voordeel verkrijgt zonder dat B erop achteruit gaat. Omgekeerd zal B in punt S zijn nut maximaliseren, zonder dat het ten koste gaat van A. Behalve de punten S en T voldoen alle raakpunten van de indifferentiecurven A_i en B_j aan het criterium van het Pareto-optimum. De curve O_A, O_B verbindt alle optimale punten met elkaar tot de contractcurve. Deze curve wordt zo genoemd omdat het in het belang van beide individuen is om vanuit P een ruilvereenkomst aan te gaan om zodoende op het lijnstuk S, T (op de contractcurve) terecht te komen. Edgeworth wijst op de mogelijke gevolgen van deze onbepaaldheid van het contract:

'An accessory evil of indeterminate contract is the tendency, greater than in a full market, towards dissimulation and objectionable arts of higgling' (Edgeworth 1881: 29-30).

De mogelijke negatieve aspecten van het onderhandelingsproces wordt duidelijker als we voor A en B geen personen maar monopolieën invullen, die verward zijn in een bilaterale ruil. De monopolieën A en B zullen niet met elkaar gaan ruilen zonder dat ze het eens zijn over de invulling van het contract. Onderhandelen over de inhoud van het contract verlegt alleen het probleem. Een noodzakelijke oplossing is, volgens Edgeworth, het accepteren van arbitrage bij onderhandelingen. Hij onderscheidt drie beginselen voor arbitrage. Aan de hand van figuur 2 zullen we Edgeworths beginselen voor arbitrage behandelen. Op de horizontale as is het

nut van A en op de verticale as het nut van B aangegeven. De Pareto-grens P_A, P_B is afgeleid van de contractcurve in figuur 1. Elk punt op de contractcurve, een bepaalde goederencombinatie (X, Y), definieert een bepaalde nutscombinatie voor personen A en B op de Pareto-grens P_A, P_B . Als we punt P weer als uitgangspunt nemen, dan zien we dat P samenvalt met R, aangezien beide punten op de indifferentiecurven A_{35} en B_{20} liggen.

Figuur 2: Pareto-grens

Het eerste beginsel van arbitrage is gelijkheid, wat Edgeworth 'fairness of division' noemt. De uitkomst is het snijpunt van de contractcurve met de 45° lijn die alle gelijke nutsverdelingen aangeeft: punt E. Het tweede beginsel houdt rekening met de oorspronkelijke verdeling van de middelen en beveelt een 'split the difference' aan. Het delen van het verschil gebeurt op basis van de maximale posities S (35,90) en T (130,20) op de Pa-

retogrens met als resultaat punt M (82, 55). M is geen optimaal punt zodat opnieuw het verschil van de maximale posities O (82, 71) en N (100, 55) wordt gedeeld en we de uitkomst punt D verkrijgen.⁷ Het derde beginsel, ten slotte, is het utilitaristische beginsel dat maximalisatie van het totale nut inhoudt. Het grootst mogelijke totale nut ligt op het raakpunt van de contractcurve met de isonutcurve (U' , U''), ook wel de utilitaristische indifferentiecurve genoemd: punt U. Van deze drie beginselen is voor Edgeworth het utilitaristische beginsel de meest wenselijke richtlijn voor arbitrage.

Door het afwijzen van Pareto van de economische betekenis van interpersonele nutsvergelijking blijft voor de welvaartstheorie slechts een neutraal en technisch beginsel over, namelijk het criterium van Pareto: de collectieve welvaart neemt toe als de welvaart van één of meer leden van de betreffende groep groter wordt zonder dat de welvaart van één of meer andere leden van die groep kleiner wordt (Van den Doel 1978). De consequentie hiervan is dat de nieuwe welvaartstheorie geen normatieve evaluaties meer kan maken, zoals die door Pigou en Edgeworth zijn gedaan. Uitgaande van punt P in figuur 2 is voor de nieuwe welvaartstheorie elke uitkomst tussen S en T op Paretogrens economisch gezien gelijkwaardig. Het niet kunnen aangeven welk punt op de Paretogrens de voorkeur geniet, wordt door beoefenaren van de welvaartstheorie als steeds problematischer ervaren en men is naarstig op zoek naar een nieuw fundament voor interpersonele vergelijkingen.

Nadat de meetbaarheid van het nut door Pareto als onmogelijk was verklaard, wilde Samuelson het nutsconcept in zijn geheel uit de consumententheorie elimineren. Volgens deze behavioristisch ingestelde econoom moest het mogelijk zijn door middel van het observeren van feitelijk keuzegedrag van consumenten hun preferenties te achterhalen. Zijn 'revealed preference'-benadering is een frontale aanval op de opvatting dat preferenties door middel van introspectie en ervaring tot stand komen.⁸ Uiteindelijk strandt Samuelsons poging echter volledig omdat het empirisch vaststellen van preferenties door observatie van het keuzegedrag alleen mogelijk is indien verondersteld wordt dat een individu een bepaalde preferentie heeft. Met andere woorden, de behavioristische benadering leidt tot een cirkelredenering en kan niets verklaren. Toch heeft de 'revealed preference' een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het rationaliteitsconcept. De discussie omtrent de poging van Samuelson heeft er namelijk toe geleid dat Pareto's indifferentie-preferentiestructuur is 'vertaald' in de wiskundige theorie der relaties. Deze theorie gaat uit van de relatie R. De relatie R is als volgt gedefinieerd: 'ten minste zo goed als'. De relatie R omvat zowel het begrip indifferentie (I) als het begrip prefe-

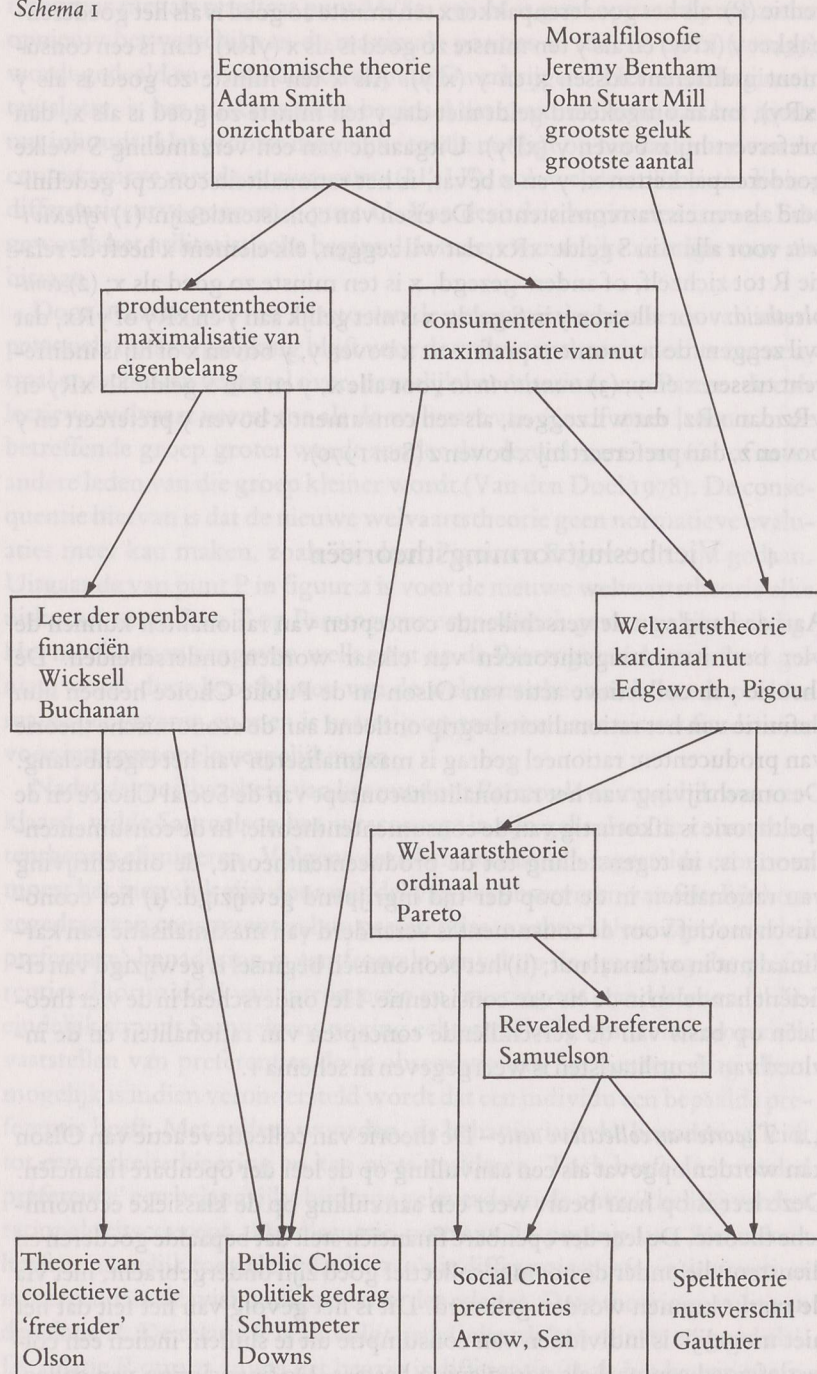
rentie (P): als het goederenpakket x ten minste zo goed is als het goederenpakket y (xRy) en als y ten minste zo goed is als x (yRx), dan is een consument indifferent tussen x en y (xIy). Als x ten minste zo goed is als y (xRy), maar omgekeerd geldt niet dat y ten minste zo goed is als x, dan prefereert hij x boven y (xPy). Uitgaande van een verzameling S welke goederenpakketten x, y en z bevat, is het rationaliteitsconcept gedefinieerd als een eis van consistentie. De eisen van consistentie zijn: (1) *reflexiviteit*: voor alle x in S geldt: xRx , dat wil zeggen, elk element x heeft de relatie R tot zichzelf, of anders gezegd, x is ten minste zo goed als x; (2) *compleetheid*: voor alle x en y in S geldt: x is niet gelijk aan y en xRy of yRx , dat wil zeggen, de consument prefereert x boven y, y boven x of hij is indifferent tussen x en y; (3) *transitiviteit*: voor alle x, y en z in S geldt: als xRy en yRz dan xRz , dat wil zeggen, als een consument x boven y prefereert en y boven z, dan prefereert hij x boven z (Sen 1970).

4. Vier besluitvormingstheorieën

Aan de hand van de verschillende concepten van rationaliteit kunnen de vier besluitvormingstheorieën van elkaar worden onderscheiden. De theorie van collectieve actie van Olson en de Public Choice hebben hun definitie van het rationaliteitsbegrip ontleend aan de economische theorie van producenten: rationeel gedrag is maximaliseren van het eigenbelang. De omschrijving van het rationaliteitsconcept van de Social Choice en de speltheorie is afkomstig van de consumententheorie. In de consumententheorie is, in tegenstelling tot de producententheorie, de omschrijving van rationaliteit in de loop der tijd ingrijpend gewijzigd: (i) het economisch motief voor de consument is veranderd van maximalisatie van kardinaal nut in ordinaal nut; (ii) het economisch beginsel is gewijzigd van efficiënt handelen in de eis van consistentie. Het onderscheid in de vier theorieën op basis van de verschillende concepten van rationaliteit en de invloed van de utilitaristen is weergegeven in schema 1.

4.a *Theorie van collectieve actie* – De theorie van collectieve actie van Olson kan worden opgevat als een aanvulling op de leer der openbare financiën. Deze leer is op haar beurt weer een aanvulling op de klassieke economische theorie. De leer der openbare financiën stelt dat bepaalde goederen en diensten, die onder de noemer collectief goed zijn ondergebracht, niet via de markt kunnen worden geleverd. Dit is het gevolg van het feit dat het niet mogelijk is individuen van consumptie uit te sluiten, indien een collectief goed eenmaal als voorziening bestaat. De financiering van collec-

Schema 1

tieve goederen kan derhalve niet plaatsvinden via het marktmechanisme maar dient door middel van belastingheffing te gebeuren (Goedhart 1977). De veronderstelling dat er naast particuliere goederen ook collectieve goederen bestaan en dat deze goederen alleen gefinancierd kunnen worden door middel van belastingen, leidt onvermijdelijk tot de vaststelling dat een anarchistische orde van rationele individuen niet tot de reële mogelijkheden behoort. Belastingheffing kan namelijk alleen door een centraal gezag worden uitgevoerd. De leer der openbare financiën richt zich op de produktie van collectieve goederen door een centrale overheid. Olson daarentegen onderzoekt, ervan uitgaande dat er een overheid bestaat die zorg draagt voor de zuivere collectieve goederen (zoals defensie, justitie, dijken), welke voorwaarden er vervuld moeten worden opdat vrijwillige realisatie van collectieve goederen binnen groepen plaats zal vinden. Olsons these in *The logic of collective action* is dat rationele, op eigenbelang gerichte, individuen in een grote groep niet vrijwillig aan een collectieve actie zullen meewerken om een gezamenlijk doel te bereiken. Zelfs als de individuele baten van het realiseren van het gezamenlijke doel groter zijn dan de individuele kosten, dan is het voor een individu niet rationeel om aan de collectieve actie mee te werken. Op het eerste gezicht lijkt dit in tegenspraak met de notie van het bevorderen van eigenbelang. De verklaring van Olson is dat de voordelen van de collectieve actie het karakter hebben van een collectief goed. De voordelen gaan naar alle leden van een groep, ongeacht of ze nu wel of niet hebben meegeholpen. Pas op het moment dat de individuele baten van een collectief goed groter zijn dan de totale kosten, is het waarschijnlijk dat een bepaalde hoeveelheid van het collectief goed zal worden geproduceerd. Een dergelijke situatie kan voorkomen als een groep niet al te groot is. Maar zelfs in een kleine groep is het onwaarschijnlijk dat een collectief goed in optimale hoeveelheid zal worden geproduceerd. Hieruit volgt dat grote groepen zeer moeilijk tot collectieve actie zijn te mobiliseren:

'... the larger the group, the farther it will fall short of providing an optimal amount of a collective good.' (Olson 1965: 35)

Om een grote groep te organiseren, zoals bij voorbeeld arbeiders in een vakbond, is het noodzakelijk selectieve prikkels te geven opdat rationele individuen zich aansluiten. Volgens Olsons theorie is het voor een arbeider rationeel als stakingsbreker gedurende de staking loon te blijven ontvangen en daarna te profiteren van de collectieve actie van anderen. Toch is het een empirisch gegeven dat grote groepen zich met enorme opofferingsgezindheid inzetten voor sociale verbeteringen. Om dit te kunnen verklaren schiet Olsons theorie te kort en dienen we ons te verdiepen

in niet-materiële prikkels. Olson erkent dat zijn theorie van collectieve actie slechts één aspect belicht van het groepsgedrag. Hij laat expliciet de mogelijkheid open dat er een optimum bereikt kan worden doordat individuen zich laten leiden door sociale normen en waarden:

The adherence to a moral code that demands the sacrifices needed to obtain a collective good therefore need not contradict any of the analysis in this study; indeed, this analysis shows the need for such a moral code or for some other selective incentive. (Olson 1965: 61)

De theorie van collectieve actie is bijzonder consequent in haar aanpak. De benadering blijft uitgaan van (i) het methodologisch individualisme en (ii) rationeel gedrag gericht op eigenbelang. Voor Olson levert het Prisoner's Dilemma een adequate beschrijving van het feit dat individueel rationeel handelen leidt tot maatschappelijk suboptimale situaties. Dit gevolg wordt door Olson echter geanalyseerd zonder dat door hem enige poging wordt ondernomen binnen zijn theorie aan te geven hoe het Pareto-optimum wél bereikbaar zou kunnen zijn. Hij aanvaardt deze consequentie als een voldongen feit. Voor sommige situaties kunnen normen een uitweg zijn, maar deze uitweg heeft niet zijn belangstelling.

4.b *Speltheorie* – De speltheorie is ontwikkeld door von Neumann en Morgenstern. Hun opzet was niet minder dan het ontwerpen van een nieuw paradigma voor economische keuzevraagstukken. In bovengenoemde economische theorieën die het gedrag van consumenten verklaren, wordt uitgegaan van zekerheid. De consument kan alle variabelen, zoals goederen en behoeften met zekerheid afwegen. Een dergelijke voorstelling van zaken is volgens von Neumann en Morgenstern wellicht realistisch voor een Robinson Crusoe-economie, maar niet voor een sociale economie. Elke deelnemer in een sociale economie zal in zijn streven naar nutsmaximalisatie geconfronteerd worden met (i) deels onvoorspelbaar gedrag van anderen en (ii) conflicterende belangen met anderen. Deze factoren zijn niet in de traditionele economische theorie onder te brengen. Voor een goed begrip van sociaal-economische interacties is een totaal andere invalshoek noodzakelijk, namelijk die van een 'game of strategy' (von Neumann en Morgenstern 1944). Net als de Social Choice heeft de speltheorie het rationaliteitsconcept uit de consumententheorie overgenomen: i) het economische motief is maximaliseren van het nut; ii) het economisch beginsel is de eis van consistentie.

Het loslaten van het uitgangspunt van zekerheid heeft consequenties voor het nutsconcept. In situaties van risico en onzekerheid verandert de omschrijving van rationeel gedrag van maximaliseren van nut in maxi-

maliseren van verwacht nut. Voor de invulling van het verwachte nut volstaat ordinaal nut niet meer. Om situaties onder risico of onzekerheid te kunnen analyseren, is kardinaal nut een vereiste. Von Neumann en Morgenstern maken gebruik van de 'revealed preference'-benadering van Samuelson om kardinaal nut op intervalschaal vast te stellen (Mas-Colell 1982). De methode bestaat uit het vaststellen, bij paarsgewijze vergelijkingen van alternatieven, van numerieke schattingen van nutsverschillen. Op deze wijze is het mogelijk om kardinaal nut te construeren. Het nut is echter niet interpersoneel vergelijkbaar, aangezien elk individu een eigen intervalschaal hanteert en er geen arbitrair nulpunt voor alle individuele schalen kan worden verondersteld.

De toepassing van von Neumann en Morgenstern van de 'revealed preference' vertoont echter hetzelfde euvel als de benadering zelf, namelijk deze is gebaseerd op een cirkelredenering. Het kunnen uitspreken van nutsverschillen tussen alternatieven veronderstelt reeds kardinaal nut (Lange 1934).⁹ Voor de speltheorie, met name voor het onderhandelingspel van Gauthier, is kardinaal nut een noodzakelijke assumptie, al beschouwen von Neumann en Morgenstern het bestaan van kardinaal nut niet als een assumptie maar als een empirisch toetsbare hypothese. De speltheorie in zuivere vorm gaat er niet van uit dat het individu een bepaald handelingsmotief heeft: individuen kunnen egoïstische of altruïstische motieven hebben. De speltheorie is louter een analytische theorie die bepaalde interacties tussen rationele actoren analyseert. Het spel is een speciaal soort besluitvorming waarin individuen (spelers) een beslissing nemen ten aanzien van mogelijke handelingen (strategieën). De speltheorie maakt een onderscheid tussen coöperatieve spelen en non-coöperatieve spelen. Onder de coöperatieve spelen vallen (i) spelen waarin de belangen van de spelers volledig identiek zijn en (ii) spelen waarin de belangen deels tegengesteld zijn, maar door onderhandelingen afdwingbare afspraken gemaakt kunnen worden. Onder non-coöperatieve spelen vallen (i) spelen waarin de belangen van spelers volstrekt tegengesteld zijn en (ii) spelen waarin de belangen van de spelers deels tegengesteld zijn en geen afdwingbare afspraken gemaakt kunnen worden (Harsanyi 1977).

De opvatting dat rationeel gedrag leidt tot suboptimale situaties wordt meestal geïllustreerd met het non-coöperatieve spel waarbij de belangen van de spelers deels tegengesteld zijn: het zogenaamde Prisoner's Dilemma. In een tweepersoons Prisoner's Dilemma hebben de spelers de keuze tussen twee strategieën, samenwerken of niet samenwerken. Uitgaande van twee spelers met ieder twee strategieën zijn er vier mogelijke uitkomsten die weergegeven zijn in de uitkomstenmatrix:

		Speler 2	
		samenwerken	niet samenwerken
Speler 1	samenwerken	Collectieve goed wordt gerealiseerd x	Collectieve goed wordt ten dele gerealiseerd w
	niet samenwerken	Collectieve goed wordt ten dele gerealiseerd z	Collectieve goed niet gerealiseerd status-quo y

Matrix 1

Op basis van deze uitkomstenmatrix veronderstellen we dat elke speler de volgende preferentieordening heeft: zijn hoogste prioriteit is het profiteren van het collectieve goed zonder er zelf aan mee te werken; zijn tweede prioriteit is het realiseren van het collectieve goed door samen te werken; zijn derde prioriteit is het accepteren van de status-quo door niets te ondernemen; zijn laagste prioriteit is alleen voor de produktie van het collectieve goed op te draaien. De preferentieordening van speler 1 is: $z > x > y > w$ en de preferentieordening van speler 2 is: $w > x > y > z$. Deze twee preferentieordeningen maken de volgende nutsmatrix:

		Speler 2	
		samenwerken	niet samenwerken
Speler 1	samenwerken	(3,3)	(1,4)
	niet samenwerken	(4,1)	(2,2)

Matrix 2

Voor beide spelers geldt dat onder alle omstandigheden 'niet samenwerken' de beste strategie is.¹⁰ Het resultaat dat bereikt wordt is een stabiel evenwicht: geen van beide spelers heeft de neiging om van zijn dominante strategie af te wijken. De uitkomst, het handhaven van de status-quo, is suboptimaal, omdat beide spelers samenwerken voor het collectieve goed prefereren boven handhaven van de status-quo. Hiermee is het belangrijkste kenmerk van het Prisoner's Dilemma gegeven: rationeel gedrag leidt tot een Pareto deficiënte situatie.

David Gauthier ziet het Prisoner's Dilemma als hét voorbeeld van het spanningsveld tussen rationaliteit en moraliteit. Uitgangspunt voor Gauthier is de retorische vraag van David Hume:

'What theory of morals can ever serve any useful purpose, unless it can show, by a particular detail, that all the duties which it recommends, are also the true interest of each individual?' (Gauthier 1967: 185)

Gauthiers interpretatie van Hume is, dat plichten die voorgeschreven worden door de moraal identiek zijn aan het eigenbelang van elk individu. Als dat het geval is, behoeven we geen beroep meer te doen op morele begrippen als 'goed', 'fout' en 'plicht', maar kunnen we volstaan met het wijzen op de doelmatigheid van dergelijk handelen. Alleen als we ervan uitgaan dat sommige plichten voorbij gaan aan het directe eigenbelang, zo vervolgt Gauthier, dan is het zinvol om over moraliteit te spreken. Moraliteit is dan ook niet in termen van belangen te vangen, maar wel door de rede. Gauthier parafraseert Humes retorische vraag als volgt:

'What theory of morals, we might better ask, can ever serve any useful purpose, unless it can show that all the duties it recommends are also truly endorsed in each individual's reason?' (Gauthier 1986: 1)

Gauthier ontwikkelt een moraaltheorie waarin plichten gebaseerd zijn op rationaliteit via de rede. De rede zorgt ervoor dat beginselen van handelen het individuele belang te boven gaan, maar het accepteren van deze plichten levert wel individueel voordeel op. De moraliteit legt het individu beperkingen op in zijn streven naar maximalisatie, als middel om het gezamenlijke voordeel te vergroten.¹¹ In *Morals by agreement* ontwikkelt Gauthier een theorie waarin hij aannemelijk wil maken dat individuen morele beginselen zullen accepteren en navolgen om zodoende rationeel te kunnen handelen. Hij formuleert een nieuw rationaliteitsconcept waarin morele overwegingen ingesloten zitten. In situaties zoals het Prisoner's Dilemma kan een individu beter niet simpelweg streven naar maximalisatie van het eigenbelang, maar dient hij te handelen conform de beginselen van moreel gedrag. De Pareto optimale uitkomst van het Prisoner's Dilemma kan worden bereikt als de spelers voorbij gaan aan het directe eigenbelang en het morele beginsel accepteren van het gemeenschappelijk belang: 'To choose rationally, one must choose morally' (1986: 4).

Hoewel Gauthier in het non-coöperatieve spel, het Prisoner's Dilemma, de centrale problematiek van rationaliteit versus moraliteit weerspiegeld ziet, neemt hij als startpunt van zijn eigen moraaltheorie het coöperatieve onderhandelingspel. Als voorbeeld van het onderhandelingspel neemt Gauthier de perikelen van Jane en Brian als Ann een feest wil geven.

Jane wil erg graag naar het feest van Ann, maar ze wil in geen geval Brian tegenkomen. Brian heeft een hekel aan de feesten van Ann, maar bovenal wil hij Jane ontmoeten. Beiden hebben twee opties: naar Anns feest gaan of thuis blijven. Door middel van de von Neumann-Morgenstern methode kunnen de preferenties van Jane en Brian over de vier mogelijke uitkomsten in een nutsmatrix gepresenteerd worden in kardinale nutstermen.

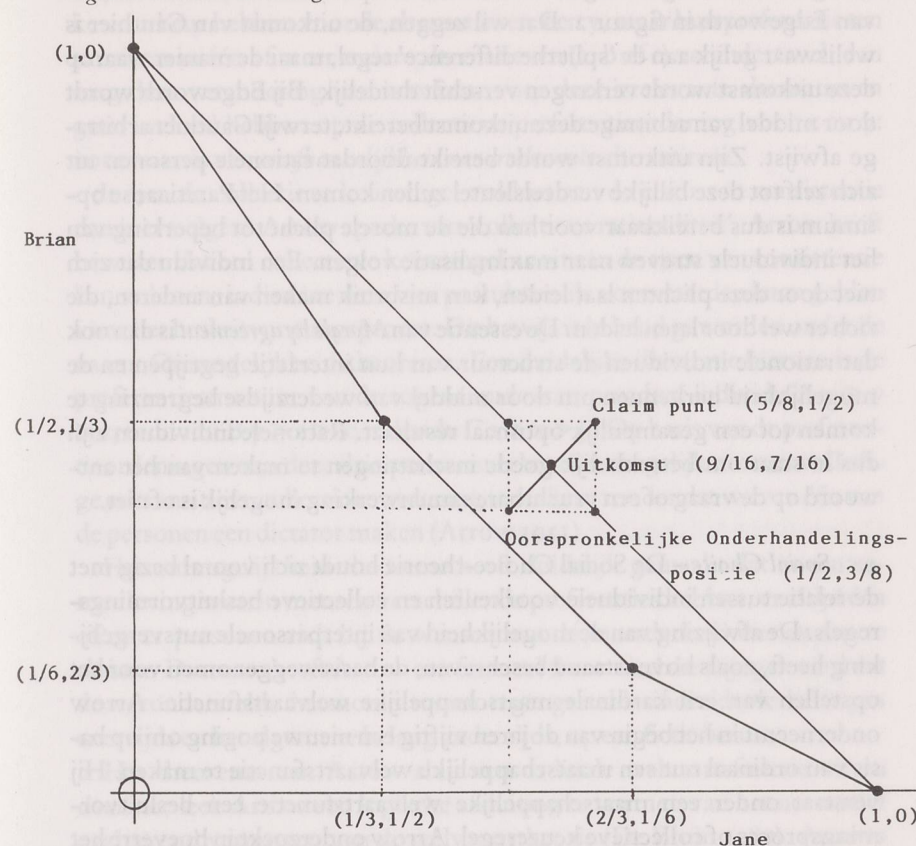
		Brian	
		gaan	thuis blijven
Jane	gaan	0, 1	1, 0
	blijven	2/3, 1/6	1/3, 1/2

Matrix 3

Jane en Brian zijn wel op de hoogte van elkaars nut in de matrix, maar ze weten niet met zekerheid wat de ander zal gaan doen. Hun keuze tussen de twee strategieën zal bepaald worden door een 'mixed strategy': aan elke strategie wordt een bepaalde kans toegekend.¹² Stel nu dat Jane een gemengde strategie kiest waarbij ze 25% kans toekent aan strategie 'gaan' en 75% kans aan strategie 'blijven'. Stel nu vervolgens dat Brian een gemengde strategie kiest waarbij beide strategieën 50% kans hebben. Dan is het verwachte nut van Jane voor strategie 'gaan' $1/2 \times 0 + 1/2 \times 1 = 1/2$ en voor 'blijven' zijn $1/2 \times 2/3 + 1/2 \times 1/3 = 1/2$, terwijl het verwachte nut van Brian voor strategie 'gaan' is $1/4 \times 1 + 3/4 \times 1/6 = 3/8$ en voor 'blijven' $1/4 \times 0 + 3/4 \times 1/2 = 3/8$.

In figuur 3 is het onderhandelings spel van Anns feest grafisch weergegeven. De punten in de figuur komen overeen met de nutsmatrix en de lijnen tussen de punten geven de grenzen van de gemengde strategieën aan.¹³ De uitkomst van de gemengde strategieën van Jane en Brian, het punt (1/2, 3/8), wordt door Gauthier de 'oorspronkelijke onderhandelingspositie' (afgekort OOP) genoemd. De oorspronkelijke onderhandelingspositie is een suboptimale situatie ten opzichte van de lijn (1,0), (0,1) in figuur 3, welke de grens van maximaal bereikbare nutscombinaties aangeeft. De moraaltheorie van Gauthier is er op gericht om een specifiek punt op de Pareto-grens als uitkomst voor Jane en Brian te geven. Het belangrijkste bestanddeel van zijn theorie is dat individuen morele beginselen zullen accepteren en ernaar zullen handelen. Jane en Brian zullen geheel vrijwillig een optimale uitkomst bereiken zonder dat er een noodzaak voor arbitrage bestaat. De uitkomst van de onderhandeling wordt bepaald door wat

Figuur 3: Onderhandelingsmodel

Gauthier noemt de 'principle of minimum relative concession'. Grafisch gezien betekent deze oplossing het volgende: waar de horizontale lijn vanuit OOP de nutsgrens bereikt, ligt het maximum voor Jane, waar de verticale lijn vanuit OOP de nutsgrens bereikt ligt het maximum voor Brian. Deze twee maxima bepalen de coördinaten van het zogenaamde Claimpunt. Indien één speler geen enkele concessie hoeft te maken tijdens de onderhandeling dan is zijn nut gelijk aan zijn maximum ($U\#$) en als hij alles heeft verloren dan is zijn nut gelijk aan minimum ($U\star$). Gauthiers oplossing voor de uitkomst (U) is het snijpunt van de nutsgrens met de lijn tussen OOP en het Claimpunt.

In symbolen is het 'principle of minimum relative concession': $(U\# - U)/(U\# - U\star)$. De uitkomst is punt (9/16, 7/16). Concreet houdt dat volgens Gauthier in, dat Jane en Brian afspreken dat Jane naar Anns feest gaat en Brian kent een kans toe van 9/16 aan 'thuisblijven' en een kans van 7/16

aan 'gaan'. Deze oplossing is identiek aan de 'split the difference' uitkomst van Edgeworth in figuur 2. Dat wil zeggen, de uitkomst van Gauthier is weliswaar gelijk aan de 'split the difference' regel, maar de manier waarop deze uitkomst wordt verkregen verschilt duidelijk. Bij Edgeworth wordt door middel van arbitrage deze uitkomst bereikt, terwijl Gauthier arbitrage afwijst. Zijn uitkomst wordt bereikt doordat rationele personen uit zich zelf tot deze billijke verdeelsleutel zullen komen. Het Paretiaanse optimum is dus bereikbaar voor hen die de morele plicht tot beperking van het individuele streven naar maximalisatie volgen. Een individu dat zich niet door deze plichten laat leiden, kan misbruik maken van anderen, die zich er wel door laten leiden. De essentie van *Morals by agreement* is dan ook dat rationele individuen de structuur van hun interactie begrijpen en de mogelijkheid herkennen om door middel van wederzijdse begrenzing te komen tot een gezamenlijk optimaal resultaat. Rationele individuen zijn dus in staat om betrekkelijk goede inschattingen te maken van het antwoord op de vraag of een vruchtbare samenwerking mogelijk is of niet.

4.c *Social Choice* – De Social Choice-theorie houdt zich vooral bezig met de relatie tussen individuele voorkeuren en collectieve besluitvormingsregels. De afwijzing van de mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking heeft, zoals bovenstaand beschreven, de basis weggenomen voor het opstellen van een kardinale maatschappelijke welvaartsfunctie. Arrow onderneemt in het begin van de jaren vijftig een nieuwe poging om op basis van ordinaal nut een maatschappelijke welvaartsfunctie te maken. Hij verstaat onder een maatschappelijke welvaartsfunctie een besluitvormingsproces of collectieve keuzeregels. Arrow onderzoekt in hoeverre het mogelijk is een collectieve keuzeregels op te stellen, welke op basis van individuele preferentieordeningen voor alternatieven x , y en z , een collectieve preferentieordering kan opleveren. Deze collectieve preferentieordering moet aan dezelfde eisen van consistentie voldoen als bovenstaand voor een individu zijn beschreven. Verder eist Arrow dat zijn collectieve keuzeregels aan de volgende redelijke voorwaarden voldoet:

1. de collectieve keuzeregels moet altijd opgaan, ongeacht de structuur van verschillende individuele preferentieordeningen: voorwaarde van *algemeenheid*;
2. indien alle individuen alternatief x boven y prefereren dan moet de uitkomst van de collectieve keuzeregels hiermee in overeenstemming zijn: voorwaarde van *het criterium van Pareto*;
3. de collectieve keuzeregels mag niet zodanig van aard zijn dat één preferentieordering de uitkomst bepaalt ongeacht de andere preferentieordeningen: voorwaarde van *afwezigheid van dictatuur*;

4. indien individuen van de betreffende samenleving een onveranderlijke voorkeur hebben voor de alternatieven x en y , maar hun preferentie ten aanzien van één of meer andere alternatieven (a , b of c) verandert wel, dan mag deze verandering van voorkeur voor deze irrelevante alternatieven geen invloed hebben op de collectieve preferentieordering voor x en y : voorwaarde van *onafhankelijkheid van irrelevante alternatieven*.

Indien de collectieve keuzeregels voldoet aan de eisen van consistentie dan is er volgens Arrow sprake van 'collectieve rationaliteit'. Arrow heeft bewezen dat een collectieve keuzeregels nooit aan de eisen van consistentie kan voldoen, indien we deze vier postulaten als voorwaarden laten gelden voor het besluitvormingsproces. Dit bewijs is bekend geworden onder de naam: Onmogelijkheidstheorema. Een duidelijke illustratie hiervan is de preferentiestructuur van de zogenaamde stemparadox: individu A $x > y > z$; individu B $y > z > x$; individu C $z > x > y$. Op basis van de preferentieordeningen van deze drie personen is het niet mogelijk om een volledige en transitieve collectieve ordening te maken, zonder dat we van één van de personen een dictator maken (Arrow 1951).

Het onmogelijkheidstheorema heeft duidelijk gemaakt dat in een samenleving waarin mensen verschillende preferenties hebben, er altijd één of meer personen zich bij de wensen van de meerderheid dienen aan te sluiten. Daarmee heeft Arrow een formeel theoretisch bewijs geleverd dat de veronderstelde harmonie tussen tegengestelde individuele belangen enerzijds en het algemene belang anderzijds, op een fictie berust.

Het theorema van Arrow sluit een ordinale welvaartsfunctie uit en daarmee leek Arrow een logische afsluiting te vormen van het normatief evaluerend vermogen van de welvaarts-theorie (De Bruin 1987). Arrows theorema was echter niet het einde, maar het begin van een nieuwe benadering: de Social Choice. Deze theorie is sinds Arrow permanent op zoek naar een nieuwe basis voor normatieve evaluatie. De logische eerste stap voor de Social Choice is het bekritisieren van Arrows theorema. Harsanyi bij voorbeeld, laat Arrows vierde eis, onafhankelijkheid van irrelevante alternatieven, los en maakt wel gebruik van interpersonele nutsvergelijking. Sen gaat op een andere manier Arrows theorema te lijf door de definitie van rationeel gedrag te veranderen. De opvatting dat interne consistentie op zich een voldoende voorwaarde is voor rationeel gedrag, wijst Sen van de hand. Een dergelijke instrumentele invulling van het rationaliteitsconcept gaat voorbij aan de relatie tussen handelingsmotief en beginsel. In zijn visie is het verband tussen motief en beginsel een noodzakelijke voorwaarde voor een definitie van rationaliteit. Het motief van de *economic man*, maximalisatie van het eigenbelang, acht Sen een te beperkte opvatting over het menselijk handelen.

Net als Gauthier ziet Sen het Prisoner's Dilemma als het probleem tussen rationaliteit en moraliteit. Hij beargumenteert zijn visie op deze problematiek als volgt. Rationaliteit als concept zegt iets over de relatie tussen keuzen en preferenties. Het zegt niets over de aard van de preferenties. Een beoordeling van preferenties vereist een moreel standpunt. Met deze vaststelling lijkt de bewering dat voorschriften van moraliteit niet identiek zijn aan voorschriften van rationaliteit, op het eerste gezicht een triviale opmerking. Dit zou echter, volgens Sen, een verkeerde conclusie zijn en wel om twee redenen. In de eerste plaats is er in situaties van risico en onzekerheid geen direct verband tussen het hebben van preferenties voor de alternatieve uitkomsten en de keuze van handelingen. De rationele keuze is afhankelijk van de handelingen van de anderen en daarmee uiteindelijk afhankelijk van hun preferenties. Deze afhankelijkheid van preferenties is ook kenmerkend voor moraliteit. Immers, morele oordelen over bepaalde handelingen worden gemaakt op basis van de preferenties van alle betrokken personen. Met andere woorden, rationele handelingen en morele handelingen kunnen beide gedefinieerd worden door de verzameling van alle preferenties. In de tweede plaats ligt de essentie van het Prisoner's Dilemma in het feit dat het rationele gedrag leidt tot een suboptimale situatie. Deze suboptimaliteit geldt niet alleen voor de gemeenschap, maar ook voor het individu zelf. Het individuele rationaliteitsconcept dat veronderstelt dat individuen streven naar maximaal nut, zorgt ervoor dat het individu zijn nut niet maximaliseert. De conclusie die Sen hieruit trekt is dat deze invulling van het rationaliteitsconcept onhoudbaar is (Sen 1974). De oplossing is dat individuen hun keuze laten bepalen door hun morele overwegingen. Voor zijn oplossing van het Prisoner's Dilemma maakt Sen gebruik van Harsanyi's onderscheid tussen ethische preferenties en subjectieve preferenties. De ethische preferentie is een uitdrukking van individuele voorkeursordening die gericht is op het belang van de samenleving. De subjectieve preferentie is een reflectie van zijn werkelijke voorkeur. Concreet betekent dat in het tweepersonsdilemma de subjectieve preferenties van de spelers identiek zijn aan de 'werkelijke' PD-voorkeursordening: speler 1 $z > x > y > w$ en speler 2 $w > x > y > z$ (zie nutsmatrix 2). De ethische preferenties of morele ordeningen van de spelers hebben de volgende structuur: speler 1 $x > w > z > y$ en speler 2 $x > z > w > y$. De nutsmatrix van de morele ordening ziet er als volgt uit:

		Speler 2	
		samenwerken	niet samenwerken
Speler 1	samenwerken	(4,4)	(3,2)
	niet samenwerken	(2,3)	(1,1)

Matrix 4

In tegenstelling tot Gauthier vervangt Sen niet het handelingsmotief van maximalisatie van het eigenbelang in maximalisatie van het algemeen belang. Hij erkent de tegenstelling tussen beide belangen. Volgens Sen hebben individuen naast hun werkelijke PD-voorkeursordening ook nog een morele ordening. Nutsmatrix 4 komt dan ook niet in de plaats van nutsmatrix 2, maar erbij. Als individuen hun morele ordening als uitgangspunt nemen van hun handelen dan is rationeel gedrag het kiezen van de strategie 'samenwerken'. Voor beide spelers is samenwerken een dominante strategie. De morele ordening zorgt ervoor dat het Pareto-optimum in het Prisoner's Dilemma kan worden gerealiseerd.

4.d *Public Choice-theorie* – De Public Choice is een economische theorie van politieke besluitvorming. Om het gedrag van politici te kunnen verklaren heeft Joseph Schumpeter in 1942 in *Capitalism, socialism and democracy* het rationaliteitsconcept van de producententheorie overgenomen: winstmaximalisatie wordt stemmenmaximalisatie. De keuze van Schumpeter om het rationaliteitsconcept van de ondernemer te identificeren met dat van een politicus, is gefundeerd op het expliciet afwijzen van de democratieopvatting van Rousseau. De leer van Rousseau komt volgens Schumpeter erop neer dat de politieke besluitvorming gericht is op de invulling van het algemeen belang (Daudt 1981). Schumpeter wijst de notie van het bestaan van een algemeen belang met kracht af. Uit deze afwijzing trekt Schumpeter de consequentie: hij formuleert een eigen democratietheorie. In zijn ogen moet democratie vooral gezien worden als een politiek besluitvormingsmechanisme dat gericht is op het oplossen van conflicterende eisen. Niet alleen wordt door hem het bestaan van 'het algemeen belang' ontkend, maar ook de traditionele opvatting dat politieke partijen bewogen worden door eervolle beginselen moet het ontgelden. Een politieke partij is simpelweg een groep personen die tegenover andere partijen, verward in een concurrentieslag om de macht. Om de politieke macht te bereiken moet een politieke partij de steun van de kiezers weten te verkrijgen.

Antony Downs heeft in 1957 in *An economic theory of democracy* de kiezerskant van de Public Choice voor zijn rekening genomen. Downs' invulling van de vraagkant van het politieke proces is gestoeld op Friedmans positivisme. Dat wil zeggen, theoretische modellen dienen alleen getoetst te worden op hun vermogen te kunnen voorspellen en niet op de realiteitswaarde van de assumpties. Het is Downs er dan ook niet om te doen een adequate verklaring van het gedrag van de kiezer te geven. Het gaat hem erom het gedrag van de overheid binnen een algemene economische evenwichtstheorie te incorporeren. Voor de definitie van rationeel gedrag van een kiezer maakt Downs gebruik van het begrip *utility income* dat is ontleend aan de consumententheorie van de Grensnutschool: een rationele kiezer maakt een afweging welke politieke partij hem het meeste nut in geldtermen oplevert.

Het feit dat zowel Schumpeter als Downs objectiveerbare elementen hebben uitgekozen als uitgangspunt voor het maximaliseren, namelijk het aantal stemmen voor politici en 'utility income' voor de kiezers, is van groot belang. Het betekent namelijk het uitsluiten van elke notie van algemeen belang uit het streven van het individu. Alleen indien voor politici en kiezers het subjectieve begrip 'nut' als uitgangspunt wordt genomen, is het mogelijk dat een politieke partij of een kiezer zijn nut definieert in termen van het realiseren van het algemeen belang. De notie van algemeen belang komt pas om de hoek kijken op het moment dat James Buchanan met zijn contracttheorie zich met de Public Choice inlaat.

De opvattingen van Wicksell en Buchanan omtrent de eenstemmighedsregel hebben duidelijk gemaakt dat beslissingen genomen door volksvertegenwoordigers risico inhouden voor burgers. Het parlement kan met besluiten over collectieve goederen ongewenste externe kosten afwentelen op de bevolking. De eenstemmighedsregel is echter in de politieke werkelijkheid niet haalbaar, aangezien het vetorecht van elk individu tot een patstelling in de besluitvorming leidt. Volgens de Public Choice-theoretici is het noodzakelijk om de meerderheidsbeslissing te hanteren. De resultaten van de formeel-theoretische analyses uit de Social Choice, zoals het bewijs van Arrow dat een meerderheidsregel in een situatie van een stemparadox zorgt voor intransitieve collectieve ordening, is voor Buchanan geen reden om de meerderheidsregel los te laten. Democratie ziet hij als een continu proces: cyclische preferentieordeningen zullen leiden tot wisselende oplossingen. Dit experimenteren van mogelijkheden is in zijn visie een uitstekende manier om ergens consensus over te bereiken.

Uit de argumenten van Schumpeter en Buchanan zal het duidelijk zijn dat in hun ogen het politieke proces op geen enkele wijze gericht is op het

algemeen belang. Het probleem is volgens hen juist dat het politieke proces gericht is op allerlei deelbelangen. Het motief van politici om stemmen te maximaliseren leidt ertoe dat zij zo veel mogelijk aan de eisen van de kiezers tegemoet willen komen. Dit streven is tot het begin van de jaren zestig in toom gehouden door de klassieke voorschriften voor fiscale prudentie (Buchanan 1985). Maar vooral door toedoen van keynesiaanse economen zijn de politici van deze voorschriften afgestapt en daarmee was, volgens Buchanan, de geest uit de fles. De gevolgen zijn in vrijwel alle westerse democratieën voelbaar in de vorm van omvangrijke begrotingsstekorten. Vanwege de werking van het politieke proces is een evenwichtige begroting in de nabije toekomst niet te verwachten. Toch doet Buchanan een appèl terug te keren naar de Victoriaanse begrotingsnormen, omdat deze normen het kortzichtige gedrag van politici en kiezers betuigen.

Een andere oplossing om het proces van een steeds oplopende begrotingstekort te keren, is door Nordhaus geformuleerd. Hij stelt voor de begrotingspolitiek over te dragen aan instituten die niet verwickeld zijn in een concurrentieslag om de gunst van de kiezer (Nordhaus 1974). Nordhaus vergelijkt deze oplossing met de zelfbinding van Odysseus om zich te beschermen tegen de verleiding van de Sirenen. Voor een individu kan het rationeel zijn om zich tegen zichzelf te beschermen. Bij voorbeeld, als een persoon weet dat het bevredigen van een bepaalde behoefte desastreus kan uitpakken in de toekomst en hij tevens weet dat zijn wil niet erg sterk is (Elster 1979). Maar wat voor een individu rationeel is binnen zijn particuliere situatie, hoeft niet op te gaan voor het politieke proces in een samenleving. Zelfs als een persoon overtuigd is van de noodzaak van overheidsbezuiniging en hij bereid is tot matiging van zijn eisen aan de overheid, dan nog is het voor hem niet rationeel vrijwillig te matigen.

Zolang individuen of georganiseerde belangengroepen in staat zijn overheidsuitgaven voor zichzelf te verwerven en de lasten ervan over iedereen te verspreiden, blijft het rationeel te streven naar een groter deel van de sociale koek. Op lange termijn zal het politieke proces leiden tot onbeheersbare overheidsuitgaven en daarmee wordt de bijl aan de wortels van de democratie gezet. De conclusie die Buchanan uit dit proces trekt is de volgende:

'Daarom is het naar mijn mening noodzakelijk dat de politieke besluitvorming aan regels wordt onderworpen die het gedrag van mensen in het politieke proces vastleggen, zodat onduidelijke besluitvormingsprocessen worden voorkomen. Ik durf daarom te stellen dat een democratie zonder regels of beperkingen onvermijdelijk zal ontsporen.' (Buchanan 1985: 18)

De schets van Buchanan van de problematiek van de overheidsuitgaven en van de onmacht van de politiek het begrotingstekort terug te dringen, is qua argumentatie identiek aan Van den Doels analyse van het probleem van volledige werkgelegenheid. Van den Doel heeft medio jaren zeventig verklaard dat de poging van de sociale partners afspraken te maken over loonmatiging om volledige werkgelegenheid te realiseren, mislukt is, omdat de Nederlandse overlegdemocratie wordt gekenmerkt door vrijblijvendheid en vrijwilligheid. Hierdoor konden geen bindende afspraken tussen werkgevers en werknemers over de loonontwikkeling gemaakt worden. De sociale partners zaten volgens Van den Doel gevangen in een Prisoner's Dilemma. Samen met Tinbergen en De Galan hield hij een pleidooi voor een geleide loonpolitiek om uit het dilemma te komen. De burgers zouden een dergelijke maatregel ondersteunen, aangezien het een Pareto optimale verbetering inhoudt. Van den Doel omschrijft deze acceptatie als een democratische aanvaarding van dwang (Van den Doel en De Galan en Tinbergen 1976). Met andere woorden, als de burgers realiseren dat loonmatiging een noodzakelijk instrument is om volledige werkgelegenheid te verkrijgen, dan zullen zij zich door middel van verkiezingen op democratische wijze beschermen tegen de verleiding van de Sirenen.

Buchanans appèl medio jaren tachtig voor het hanteren van Victoriaanse begrotingsnormen, is een rechtse kopie van het linkse pleidooi van de 'drie leden van de PvdA, tevens hoogleraar in de economie'.¹⁴ Buchanans problematiek is ook in de vorm van het Prisoner's Dilemma te presenteren. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van twee politieke partijen die verwickeld zijn in een strijd om de gunst van de kiezer. De belangrijkste drijfveer van politieke partijen is, volgens de Public Choice, maximalisatie van stemmen. Voor het verkrijgen van electorale steun moeten partijen diverse deelbelangen behartigen. Daarnaast kunnen politici ervan overtuigd zijn dat op lange termijn een omvangrijk begrotingstekort niet wenselijk is. De politieke partijen A en B hebben ieder de volgende hypothetische voorkeursordening: De hoogste prioriteit is het verwerven van electorale steun door geld te beloven aan kiezers, terwijl de andere partij zich op het standpunt stelt dat bezuinigen noodzakelijk is; de tweede prioriteit is dat beide partijen ervan afzien om electorale steun te verwerven ten koste van een groter begrotingstekort in de toekomst; de derde prioriteit is dat beide partijen elkaar opjagen in hun toezeggingen aan de kiezers zodat het begrotingstekort verder zal oplopen; de laagste prioriteit is het zelf accepteren van de noodzaak van bezuinigen, terwijl de andere partij electorale winst verkrijgt door zijn toezeggingen aan de kiezers. De preferentieordeningen van partijen A en B leiden tot de volgende nutsmatrix:

		Partij B	
		bezuinigen	niet bezuinigen
Partij A	bezuinigen	3,3	1,4
	niet bezuinigen	4,1	2,2

Matrix 5

Het Pareto-optimum kan worden bereikt door de begrotingsnorm dwingend op te leggen. Het vastleggen van een dergelijke Victoriaanse begrotingsnorm moet, volgens Buchanans contracttheorie, plaatsvinden op het constitutionele niveau. Voor het opstellen en wijzigen van de grondwet is volledige eenstemmigheid een voorwaarde. Naar analogie met Van den Doel is het accepteren van Buchanans Victoriaanse begrotingsnorm een contractuele aanvaarding van constitutionele dwang.

5. Noodzaak van normen

Besluitvormingstheorieën die uitgaan van rationeel gedrag, worden traditioneel onderscheiden in positieve en normatieve theorieën. In deze visie analyseert de positieve theorie, uitgaande van de bestaande inkomensverdeling, de problematiek van allocatie (de beweging van de Pareto-grens in figuur 2) en de normatieve theorie richt zich op verdelingsvraagstukken (beweging langs de Pareto-grens) (Mueller 1979). Een tweede mogelijkheid is de rationele keuzetheorie volledig als normatieve theorie te beschouwen, in die zin dat het handelingen voorschrijft, die nodig zijn om zo doelmatig mogelijk het doel te bereiken (Elster 1986). Een derde mogelijkheid is onder positieve theorieën de beschrijvende (theorie van collectieve actie), de verklarende (speltheorie) en de voorspellende (Public Choice) theorieën te verstaan, en onder normatieve theorie alleen de evaluerende (Social Choice) theorie te rekenen.

De eerste mogelijkheid komt niet in aanmerking aangezien de normatieve analyse van Gauthier de problematiek van allocatie behandelt in samenhang met het verdelingsvraagstuk. De tweede mogelijkheid is een te strikte interpretatie van normatieve theorie (Harsanyi 1986). De derde mogelijkheid negeert de normatieve aspecten van de theorie van collectieve actie, de Public Choice en de speltheorie. Deze laatste invulling maakt in ieder geval wel duidelijk dat de nadruk van de Social Choice ligt op het evaluerende vlak. Het loslaten van de mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking heeft dan ook in geen andere besluitvormingstheorie zo-

veel invloed gehad als bij de Social Choice. In feite is deze theorie hierdoor in een ernstige crisis aangeland. Een duidelijke uiting van deze crisis is de recente bundel *Foundations of social choice theory* (Elster en Hylland 1986). Deze bundel zou, zoals uit de titel valt af te leiden, een exposé moeten geven over de fundamentele van de theorie. Uit de verschillende bijdragen ontstaat echter een dubbel beeld, enerzijds fundamentele kritiek van Brian Barry en Jon Elster op de Social Choice als benadering en anderzijds het vertwijfeld zoeken van Allan Gibbard en Donald Davidson naar nieuwe wegen voor interpersonele vergelijking. De crisis wordt ten slotte volledig, maar onbedoeld, door Amartya Sen erkend door te stellen dat Social Choice een studieveld is dat onafhankelijk van de gevolgde benadering bestaat, zoals monetaire politiek als apart studieterrein zal blijven bestaan zelfs al zou niemand meer in de monetaristische benadering geloven (Sen 1986). Het pijnlijke is echter, om bij hetzelfde voorbeeld te blijven, dat niet de monetaire politiek als zodanig ter discussie staat, maar juist de relevantie van de monetaristische benadering.

De interpretatie die hier wordt gehanteerd is dat de scheiding tussen positieve en normatieve theorieën niet valt te trekken tussen de verschillende theorieën. Alle vier de theorieën hebben positieve en normatieve aspecten. In dit artikel hebben we bekeken hoe een aantal auteurs de tegenstelling tussen individuele rationaliteit en collectieve optimaliteit hebben trachten op te lossen. Deze oplossingen van Gauthier, Sen en Buchanan zijn normatieve theorieën. De theorie van Olson wordt hier aangemerkt als de aanpak die consequent de methodologische uitgangspunten van de rationele keuzetheorie uitwerkt. Olson wordt als toetssteen gebruikt voor de beoordeling van de verschillende oplossingen van het Prisoner's Dilemma. Als er een suboptimale situatie optreedt, omdat de individuele rationaliteit *free-rider* gedrag voorschrijft, dan is er binnen Olsons theorie alleen de mogelijkheid door middel van selectieve prikkels individuen te bewegen het optimum te realiseren. De mogelijkheid dat sociale normen helpen het optimum te realiseren, ontkent Olson niet, maar deze mogelijkheid valt buiten zijn theorie. De reden dat Olson niet met normen overweg kan, is gelegen in het feit dat een sociale norm een collectivistisch concept is (Ullmann-Margalit 1977). De theorie van collectieve actie gaat consequent uit van het methodologisch individualisme en in deze benadering is geen plaats voor collectivistische elementen.

Buchanan als ook Gauthier en Sen hanteren voor hun oplossingen van het Prisoner's Dilemma het collectivistisch concept van normen. Nu is het pleidooi van Buchanan voor de Victoriaanse begrotingsnorm niet op één lijn te plaatsen met de normen van Gauthier en Sen. Het uitgangspunt van Buchanan is dat elke samenleving bepaalde regels moet aanvaarden.

Door middel van een sociaal contract, dat moet voldoen aan de eenstemmighedsregel van Wicksell, stellen personen de grondwet samen. Deze conceptuele overeenstemming is voor Buchanan de enige normatieve maatstaf om waargenomen regels en handelingen te evalueren. De overeenkomst tussen Wicksell en Buchanan is dat beiden de eenstemmighedsregel zien als een middel om te verzekeren dat de collectieve besluitvorming voldoet aan het Paretiaanse optimum (Hennipman 1977). Het verschil tussen beiden is dat Wicksell de uitkomst in termen van rechtvaardige verdeling van lasten ziet, terwijl Buchanan de eenstemmighedsregel louter als procedure ziet om externe kosten te vermijden. Iedere uitkomst die wordt bereikt, of men nu unaniem kiest voor het profijtbeginnsel of voor het draagkrachtbeginnsel, is voor Buchanan een aanvaardbaar normatief beginnsel (Lehning 1986). De vraag is nu, waarom juist de begrotingsnorm onderdeel moet uitmaken van de grondwet. En als de begrotingsnorm al onderwerp van de eenstemmighedsregel moet zijn, dan is er op voorhand geen reden om aan te nemen dat deze unaniem wordt aanvaard. Met name Abram de Swaan is niet overtuigd van Buchanans pleidooi. De Swaan acht staatsschuld aanvaardbaar als het voor de financiering van welzijnsvoorzieningen wordt aangewend. Een dergelijke besteding zal, volgens hem, ook door toekomstige generaties als wenselijk worden ervaren (Vuijsje 1985). Buchanan heeft met andere woorden niet aannemelijk kunnen maken dat zijn voorstel voor het hanteren van een Victoriaanse begrotingsnorm ondubbelzinnig als normatief beginnsel aanvaardbaar is.

Uit de argumentatie van Sen voor zijn morele ordening als oplossing van het Prisoner's Dilemma, blijkt de invloed van de moraalfilosofie van de utilitaristen. Bovenstaand hebben we vastgesteld dat Sen het probleem van het dilemma toeschrijft aan de definitie van rationaliteit. Alvorens Sen de definitie van het begrip rationaliteit aanpakt en zijn morele ordening als oplossing presenteert, doet hij eerst iets anders. Hij verschuift de definitie van het begrip moraliteit van een invulling op intrinsieke gronden naar een invulling die wordt bepaald door preferenties van alle betrokken personen. Daarmee heeft Sen de definitie van moraliteit gelijk gemaakt aan de definitie van collectieve rationaliteit. Net als bij John Stuart Mill heeft bij Sen het begrip moraliteit betrekking op consequenties voor het collectief. Moraliteit is met andere woorden teleologisch van aard en niet gebaseerd op intrinsieke gronden. Uit recent werk van Sen blijkt dat hij langzamerhand de beperking van dit standpunt begint in te zien. Deze vorm van moraliteit wordt nu ineens betiteld in termen van *outcome morality* en het blijkt ook mogelijk te zijn om moraliteit te definiëren op intrinsieke gronden (Sen 1984). Dat neemt echter niet weg dat Sen nog steeds zijn morele or-

dening als oplossing van het Prisoner's Dilemma ziet. De vraag is natuurlijk of individuen hun gedrag zullen laten bepalen door hun 'zondagse moraal' of door hun 'doordeweekse' PD-voorkeur? (Schmidt en Van der Veen 1976). De morele preferentie moet volgens Sen door middel van socialisatie bij het individu worden bijgebracht. Dit garandeert echter nog niet dat het individu er ook naar handelt. Uiteindelijk zal Sens oplossing alleen kunnen werken als het streven naar het eigenbelang als afwijkend gedrag wordt getroffen door sociale sancties. De druk die sociale normen op het individu leggen zullen vrij sterk moeten zijn, gezien Sens kwalificatie van de *economic man*: 'The purely economic man is indeed close to being a social moron' (Sen 1977: 38). Gauthier heeft begrepen dat de weg waarop hij en Sen zijn ingeslagen, uiteindelijk leidt tot het opstellen van een rechtvaardigheidstheorie. Het doel van Gauthiers *Morals by agreement* is dan ook het geven van een alternatieve rechtvaardigheidstheorie voor, met name, de theorie van Rawls. De stap van Gauthiers toepassing van de speltheorie naar de rechtvaardigheidstheorie geschiedt als volgt. De oorspronkelijke onderhandelingspositie in figuur 3 wordt plotseling gedefinieerd als het resultaat van een natuurlijke verdeling. Deze natuurlijke verdeling beschouwt Gauthier als de verdeling waar individuen aanspraak op kunnen maken. Niet alleen is de verdeling rechtvaardig, maar ook de uitkomst van de onderhandeling voldoet volgens Gauthier vanwege het 'principle of minimum concession' aan de eisen van onpartijdigheid en billijkheid. Gauthier beoogt niet alleen de notie van moraliteit te integreren in het rationaliteitsconcept, maar hij gaat veel verder dan dat. Gauthier combineert zijn rationele-morele theorie met een, naar zijn zeggen, nieuwe rechtvaardigheidstheorie om zo te komen tot een nieuw Archimedis punt voor normatieve evaluaties. Met andere woorden, vanuit het uitgangspunt van rationeel gedrag is Gauthier in staat een geheel nieuw perspectief te leveren voor de politieke filosofie.

Als we ons de argumentatie van Gauthier weer even voor de geest halen dan ligt het startpunt van zijn betoog bij het Prisoner's Dilemma: hét voorbeeld van de tegenstelling tussen individuele rationaliteit en collectieve optimaliteit, waarvoor moraliteit een oplossing moet bieden. Gauthier werkt echter niet het Prisoner's Dilemma uit, maar stapt over op het onderhandelingsmodel. Daarmee heeft hij onbeseft zijn morele theorie volledig overbodig gemaakt. In een onderhandelingsmodel is het resultaat van rationeel gedrag niet de Pareto deficiënte uitkomst van het Prisoner's Dilemma. In het onderhandelingsmodel zullen twee rationele individuen wel op de Pareto grens komen. De vraag is alleen waar op de Pareto grens? De tweede switch van Gauthier, van onderhandelingsmodel naar rechtvaardigheidstheorie, maakt eigenlijk pas duidelijk wat hij aan het doen is.

Het feit dat Gauthier de oorspronkelijke onderhandelingspositie herdefinieert tot een natuurlijke verdeling van bepaalde goederen, doet het vermoeden rijzen dat het punt OOP niet gesitueerd moet worden in figuur 3, maar in figuur 1, binnen het kader van de Edgeworth Box.¹⁵ Als deze interpretatie juist is, dan heeft Gauthier in wezen niets anders gedaan, dan de 'split the difference' arbitrageoplossing van Edgeworth te veranderen in een oplossing die vrijwillig tot stand zal komen. De vraag die Gauthier echter onbeantwoord laat is, waarom juist deze oplossing tot stand zal komen bij vrijwillige onderhandelingen tussen rationele personen.

De drie oplossingen van de tegenstelling tussen individuele rationaliteit en collectief optimum roepen meer vragen op, dan dat zij antwoorden geven. Het hanteren van sociale normen als oplossingen door Gauthier, Sen en Buchanan is niet wezenlijk verschillend van Talcott Parsons opvatting. In feite zijn alle drie oplossingen functionalistische verklaringen. En de meest verstrekkende oplossing, het incorporeren van morele overwegingen in de definitie van rationaliteit door Gauthier, heeft het karakter van een petitio principii. Steeds duidelijker wordt het, dat het antwoord op de problematiek van de tegenstelling tussen individuele rationaliteit en collectief optimum niet gezocht moet worden binnen het kader van de rationele keuzetheorie. De beperking die Olson aangeeft voor zijn eigen analyse is waarschijnlijk ook tevens het maximale bereik van een theorie die uitgaat van individuele rationaliteit. Het blijft overigens merkwaardig dat veel beoefenaren van de rationele keuzetheorie wel de essentie van deze benadering aanvaarden, namelijk dat op analytische wijze is aangetoond dat bij collectieve besluitvorming suboptimale situaties zullen ontstaan, maar daaruit niet de consequentie trekken dat het zoeken naar een oplossing van het Prisoner's Dilemma even vruchtbaar is als het zoeken naar de kwadratuur van de cirkel.

Met dank aan Patrice Visser en Herman Vollebergh, voor hun commentaar op eerdere versies.

Noten

1. Bij collectieve besluitvorming gaat het niet alleen om kwantificeerbare begrippen als inkomen of goederen, maar ook om het subjectieve begrip individuele welvaart. Van den Doel definieert individuele welvaart als volgt: 'Individuele welvaart heeft betrekking op de subjectieve gemoedstoestand (state of mind) die van inkomen, welstand of andere economische factoren het gevolg is' (Van den Doel 1978: 36).

2. Het marktmechanisme, dat individuele beslissingen ten aanzien van particuliere goederen coördineert, is onderwerp van de economische theorie. Deze stelt dat bij volkomen concurrentie het marktmechanisme zal leiden tot een evenwicht van vraag en aanbod. In dit evenwicht produceren ondernemers tegen de laagst mogelijke kosten en de consumenten betalen voor hun goederen de scherpst mogelijke prijzen. Op de lange termijn zal er een volledige bezetting van de productiecapaciteit plaatsvinden en er worden geen middelen verspild. Economisch gezien is er sprake van een efficiënte allocatie van middelen, wat ook wel het Pareti-aanse optimum wordt genoemd.

3. Externe kosten zijn kosten die een individu verwacht te moeten dragen als gevolg van handelingen van anderen waarover hij geen directe controle heeft (Buchanan 1962: 45).

4. Zie voor een uitgebreide beschrijving van de verschillende theorieën: D.C. Mueller, *Public choice*. Cambridge University Press, Londen 1979; J. Elster (red.), *Rational choice*. Basil Blackwell, Oxford 1986; J. Elster en A. Hylland (red.), *Foundations of social choice theory*. Cambridge University Press, Londen 1986. R. Sugden, *The political economy public choice*, Martin Robertson, Oxford 1981; P.C. Ordeshook, *Game theory and political theory: an introduction*, Cambridge University Press, Londen 1986.

5. Bij het economisch motief moeten we volgens Hennipman in de eerste plaats denken aan een specifiek economisch doel en bij economisch principe aan economische doelmatigheid (Hennipman 1945: 51-55).

6. Rawls geeft in zijn boek een kernachtige beschrijving van het utilitarisme. In zijn rechtvaardigheidstheorie wijst hij het utilitarisme als normatief uitgangspunt af (Rawls 1971: 22-27).

7. In feite zijn er nog een aantal rondes nodig om de 'split the difference' uitkomst te bepalen, maar punt D is een aardige schatting van de einduitkomst.

8. Zie T. Majumdar, *The measurement of utility*. Macmillan & Co., Londen 1958.

9. Zie ook K. Koch, Rationaliteit en rationeel gedrag: definitie en hypothese. *Acta Politica*, 1976/3, p. 337 e.v.

10. Als speler 2 kiest voor strategie 'samenwerken', dan zal speler 1 met strategie 'niet samenwerken' vier nutseenheden en met strategie 'samenwerken' drie nutseenheden ontvangen. Speler 1 maximaliseert zijn nut door niet samen te werken. Als speler 2 kiest voor strategie 'niet samenwerken', dan zal speler 1 met strategie 'niet samenwerken' twee nutseenheden en met strategie 'samenwerken' één nutseenheid ontvangen. Speler 1 maximaliseert zijn nut door niet samen te werken. Met andere woorden, welke strategie speler 2 ook kiest, speler 1 zal altijd zijn nut maximaliseren als hij strategie 'niet samenwerken' neemt. Voor speler 2 geldt dezelfde afweging. Voor beide spelers is strategie 'niet samenwerken' dan ook een dominante strategie.

11. Hoewel moraliteit leidt tot wederzijds en individueel voordeel kan het, volgens Gauthier, niet gelijk worden gesteld met doelmatig handelen. Uit het Prisoner's Dilemma blijkt dat als men zich houdt aan de morele plichten, iedereen een hoger nut verkrijgt dan als ieder voor zich streeft naar maximalisatie van het

eigenbelang. Tegelijkertijd geldt echter ook dat ieder persoon die alleen zijn eigen voordeel nastreeft, temidden van anderen die zich laten leiden door de morele plichten, altijd een hoger nut krijgt dan als hij zich conformeert aan de moraliteit.

12. 'When perfect information is lacking in a game, a new strategic element assumes great importance in the analysis of optimum play: the deliberate randomization of decisions. In mathematical terms, one sets up a probability distribution, called *mixed strategy*, over the original set of "pure" strategies, and lets it control the actual play of the game' (Shubik 1982: 37).

13. De ruimte tussen de lijnen geeft de 'feasible region or payoff polygon' aan. Zie A.J. Jones, *Game theory: mathematical models of conflict*. John Wiley and Sons, New York 1980, p. 225-255.

14. Citaat van A. Pais, Liever geen illusies. *Economische Statistische Berichten*, 26-05-1976, p. 503-504.

15. Het feit dat Gauthiers rechtvaardiging van de natuurlijke verdeling slaat op de verdeling van reële goederen en niet op de nutsverdeling, zoals in figuur 3 verwacht mag worden, maakt dit vermoeden plausibel.

Literatuur

- Arrow, K.J., *Social choice and individual values*. Yale University Press, New Haven 1963 (1951).
- Barry, B., *Sociologists, economists & democracy*. University of Chicago Press, Londen 1978 (1970).
- Bentham, J., *An introduction to the principles of morals and legislation*. Methuen, Londen 1982 (1789).
- Beus, J.W. de, James Buchanan; De spelregels van de economie. In: J.W. de Beus & F. Vuijsje, *Politieke economie*. Het Spectrum/Intermediair, Utrecht 1987, p. 141-164.
- Beus, J.W. de, en F. Vuijsje, *Politieke economie*. Het Spectrum/Intermediair, Utrecht 1987.
- Bruin, G.P. de, Amartya Sen; Individuele preferenties en collectieve keuze. In: J.W. de Beus en F. Vuijsje, *Politieke economie*. Het Spectrum/Intermediair, Utrecht 1987, p. 227-255.
- Buchanan, J.M., The pure theory of government finance: a suggested approach. *The Journal of Political Economy*. 57, 1949, p. 496-505.
- Buchanan, J.M., Social choice, democracy and free markets. *The Journal of Political Economy*. 62, 1954, p. 114-123.
- Buchanan, J.M., en G. Tullock, *The calculus of consent: logical foundations of constitutional democracy*. Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor 1962.
- Buchanan, J.M., *Politiek schuldbesef*. Rotterdamse Monetaire Studies nr. 16, 1985.
- Daudt, H., Het democratisch elitisme. In: J.J.A. Thomassen (red.), *Democratie: theorie en praktijk*. Samsom, Alphen aan den Rijn 1981, p. 111-127.
- Doel, J. van den, C. de Galan en J. Tinbergen, Pleidooi voor een geleide loonpoli-

- tiëk I en II. *Economisch Statistische Berichten*, 17 maart 1976, p. 264-268 en 1 september, p. 828-831.
- Doel, J. van den, *Demokratie en welvaartstheorie*. Samsom, Alphen aan den Rijn 1978.
- Downs, A., *An economic theory of democracy*. Harper & Row, New York 1957.
- Edgeworth, F. Y., *Mathematical psychics; an essay on the application of mathematics to the moral sciences*. Kegan Paul & Co, Londen 1881.
- Elster, J., *Ulysses and the sirens, studies in rationality and irrationality*. Cambridge University Press, Londen 1979.
- Elster, J., *Rational Choice*. Basil Blackwell, Oxford 1986.
- Elster, J., en A. Hylland (red.), *Foundations of social choice theory*. Cambridge University Press, Londen 1986.
- Gauthier, D. P., Morality and advantage. *The Philosophical Review*, 1967, p. 460-475.
- Gauthier, D. P., *Morals by agreement*. Clarendon Press, Oxford 1986.
- Goedhart, C., *Hoe collectief is de collectieve sector?* Dies Natalis rede, Amsterdam 1977.
- Hardin, R., Rationality, irrationality and functionalist explanation. *Social Science Information*. 1980, p. 755-772.
- Harsanyi, J. C., Individualistic and functionalistic explanations in the light of game theory: the example of social status. In: I. Lakatos en A. Musgrave (red.), *Problems in the philosophy of science*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam 1968, p. 305-321.
- Harsanyi, J. C., *Rational behavior and bargaining equilibrium in games and social situations*. Cambridge University Press, Londen 1977.
- Harsanyi, J. C., Advances in understanding rational behavior. In: J. Elster, *Rational choice*. Basil Blackwell, Oxford 1986.
- Hennipman, P., *Economisch motief en economisch principe*. Noord-Hollandsche Uitgevers Mij., Amsterdam 1945.
- Hennipman, P., *Welvaartstheorie en economische politiek*. Samsom, Alphen aan den Rijn 1977.
- Lange, O., The determinateness of the utility function. *Review of Economic Studies*, 1934, p. 218-225.
- Lehning, P. B., *Politieke orde en Rawlsiaanse rechtvaardigheid*. Uitgeverij Eburon, Delft 1986.
- Luce, R. D., en H. Raiffa, *Games and decisions: introduction and critical survey*. John Wiley & Sons, New York 1957.
- Mas-Colell, A., Revealed Preference after Samuelson. In: G. R. Feiwel (red.), *Samuelson and neoclassical economics*. Kluwer, Den Haag 1982.
- Mill, J. S., *Utilitarianism*. Everyman's Library, Londen 1972 (1861).
- Mueller, D. C., *Public choice*. Cambridge University Press, Londen 1979.
- Neumann, J. von, en O. Morgenstern, *Theory of games and economic behavior*. Princeton University Press, Princeton 1944.
- Nordhaus, W. D., The political business cycle. *Review of Economic Studies*, 1974, p. 169-190.

- Olson, M., *The logic of collective action; public goods and the theory of groups*. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1965.
- Rawls, J., *A theory of justice*. Harvard Univ. Press, Cambridge Mass. 1971.
- Schmidt, O., en R. J. van der Veen, Rationaliteit en moraal: het prisoners' dilemma. *Acta Politica*, 1976, p. 178-205.
- Schumpeter, J. A., *Capitalism, socialism and democracy*. George Allen & Unwin, Londen 1981 (1942).
- Sen, A. K., *Collective choice and social welfare*. Holden-Day, Londen 1970.
- Sen, A. K., Choice, ordenings and morality. In: S. Korner (red.), *Practical reason*. Basil Blackwell, Oxford 1974, p. 54-82.
- Sen, A. K., Rational fools: a critique of the behavioural foundations of economic theory. *Philosophy and Public Affairs*, 1977, p. 317-344.
- Sen, A. K., Ethical issues in income distribution: national and international. In: *Resources, values and development*. Basil Blackwell, Oxford 1984.
- Sen, A. K., Foundation of social choice theory: an epilogue. In: J. Elster en A. Hylland (red.), *Foundations of social choice theory*. Cambridge Univ. Press, Londen 1986, p. 213-248.
- Shubik, M., *Game theory in the social science, concepts and solutions*. MIT Press, Cambridge Mass. 1982.
- Smith, A., *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Liberty Classics, Indianapolis 1979 (1776).
- Ullmann-Margalit, E., *The emergence of norms*. Clarendon Press, Oxford 1977.
- Vuijsje, F., Staatsschuld een erfzonde? Verslag van een debat tussen de Amerikaanse econoom James M. Buchanan en de Amsterdamse socioloog Abram de Swaan. *Intermediair*. Febr. 1985, p. 1-25.